

JANUSZ ŻARNOWSKI (1932–2019)

Janusz Żarnowski przez cały okres trwającej z górą 60 lat kariery naukowej był przede wszystkim historykiem społecznym. Po krótkiej przygodzie z ortodoksyjnym marksizmem, który wykorzystywał w pierwszych studiach nad aktywnością społeczną polskiej klasy robotniczej w pierwszych latach okresu międzywojennego, związał się ze środowiskiem nowoczesnej historii społecznej kształtującym się w Instytucie Historii PAN wokół Witolda Kuli¹. W końcu lat pięćdziesiątych nawiązał bliską współpracę ze środowiskiem *Annales* i stał się uczestnikiem procesu tworzenia nowej historii społecznej. Miała ona łączyć wszystkie zalety i rzetelność klasycznej historiografii z wykorzystaniem inspiracji szybko rozwijających się nauk społecznych – przede wszystkim etnologii, antropologii kulturowej i socjologii. Janusz Żarnowski z nieklamany entuzjazmem i optymizmem odnosił się do tej idei. W 1964 r. pisał: „Badania nad historią społeczną, w szczególności nad ewolucją struktury społecznej zyskały sobie zresztą prawo obywatelstwa w światowej nauce historycznej od chwili, gdy uświadomiono sobie, że tylko historia ujmowana integralnie może odpowiedzieć na pytania, jakie stawia człowiek jej współczesny. Integralne ujęcie historii możliwe jest zaś przy elementarnej równowadze między wynikami osiągniętymi w badaniach nad poszczególnymi sferami działalności społeczeństw – polityczną, kulturalną, społeczną i gospodarczą. Dziś mało jest już na świecie historyków, którzy by chcieli ograniczyć historię w zasadzie do historii politycznej”². Polem badawczym nowej historii społecznej stały się dla Żarnowskiego dwa środowiska społeczne – klasa robotnicza i inteligencja, a okresem objętym analizą epoka międzywojenna. Było to wówczas pionierskie w tym sensie, że francuscy historycy społeczni, stanowiący wówczas inspirację nie tylko dla badaczy polskich, nie wykraczali w swych studiach poza koniec XIX stulecia.

Janusz Żarnowski w 1962 r. ukończył, a dwa lata później opublikował książkę *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, która stała się podstawą habilitacji. W pracy tej dokonał pogłębionej analizy

¹ J. Żarnowski, *Strajk kolejarzy i strajk powszechny w lutym–marcu 1921 r.*, KH, 1956, nr 1, s. 55–88.

² Tenże, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964, s. 8. Choć nie sposób zapomnieć, że praca doktorska Janusza Żarnowskiego wydana w 1965 r. może być zaliczona właśnie do historii politycznej (z bardzo jednak rozbudowaną refleksją społeczną): tenże, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965.

inteligencji jako jednej z najważniejszych warstw społeczno-zawodowych społeczeństwa polskiego w okresie międzywojennym. Na podstawie różnorodnych źródeł – od statystyki po dzieła literackie – przeprowadził szacunek liczebności całej warstwy oraz opisał jej podziały wedle rozmaitych kryteriów, porządkując je na dwie grupy: podziałów wertykalnych (na kierowników i ekspertów oraz wykonawczych pracowników umysłowych; według poziomu wykształcenia, dochodów i statusu materialnego) i horyzontalnych (grupy zawodowe, podziały terytorialne, demograficzne etc.), w tym zwłaszcza wykształcenia, sposobów zdobywania środków utrzymania i miejsca pracy, dochodów, miejsca zamieszkania i narodowości. Pokróćce scharakteryzował najważniejsze grupy zawodowe. Jedną z najważniejszych tez książki było wskazanie procesu szybkiego różnicowania się szeroko rozumianej inteligencji na stosunkowo wąską elitę tego środowiska (intelektualistów, przedstawiciele wolnych zawodów, specjalistów i wyższe sfery urzędnicze) i szeroką grupę pracowników umysłowych średniego i niższego szczebla³. Od strony metodologicznej można postrzegać pracę o inteligencji jako formę rekonesansu badawczego na drodze poszukiwań własnej formuły analizy i opisu nie poszczególnych warstw, ale całego społeczeństwa. Równie istotne z perspektywy rzetelnej wiedzy o społeczeństwie polskim, choć niesłusznie traktowane jako upolitycznione i cieszące się mniejszym zainteresowaniem szerszej publiczności, były studia nad historią klasy robotniczej⁴. Doświadczenia badawcze zbierane w czasie studiów nad wybranymi środowiskami społecznymi Janusz Żarnowski wykorzystał na kolejnym etapie swej drogi naukowej, który poświęcił rekonstrukcji obrazu całego społeczeństwa Polski międzywojennej.

W 1973 r. ukazała się najważniejsza praca naukowa Janusza Żarnowskiego – *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej: 1918–1939*. W zamyśle Autora stanowić miała ona wstępną syntezę struktury społecznej Polski międzywojennej, a jednocześnie wytyczyć ramy i ustalić kwestionariusz dalszych, długofalowych poszukiwań. Omawiając podstawy metodologiczne pracy, napisał: „Badając różnorodne formy zróżnicowania społecznego wychodzimy z marksistowskiej tezy o szczególnej i centralnej roli podziału klasowego czy klasowo-warstwowego wśród różnych typów tego zróżnicowania”⁵. Jednak w jego opinii struktura klasowo-warstwowa nie wyczerpywała czynników ważnych dla pełnego opisu społeczeństwa: „Obok podziału klasowo-warstwowego funkcjonują także inne typy strukturalizacji, wśród których szczególnie ważne miejsce zajmują układy hierarchiczne ze względu na dochód, wykształcenie, udział we władzy, struktura kulturowa z uwzględnieniem ośrodków i uwarstwień kulturowych w łonie społeczeństwa narodowego i kultur narodowych współistniejących na

³ Bardzo ciekawe i znacznie łatwiejsze do osiągnięcia współcześnie rozważana na ten temat zob. tenże, *Problemy badań nad strukturą społeczną inteligencji w okresie międzywojennym*, KH, 1962, nr 2, s. 380–398.

⁴ Tenże, *Klasa robotnicza w Polsce międzywojennej. Struktura i ewolucja*, Warszawa 1988.

⁵ Tenże, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej: 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 7.

danym obszarze, wreszcie struktura przestrzenno-ekologiczna”⁶. Propozycja opisu struktury społecznej Drugiej Rzeczypospolitej została przyjęta praktycznie bez zastrzeżeń zarówno przez specjalistów z zakresu historii najnowszej, jak i szerokie grono zainteresowanych. W ciągu kilku lat najważniejsze tezy Profesora trafiły do podręczników szkolnych. Bez obawy popełnienia większego błędu można sformułować opinię, że w sposób bezpośredni lub pośredni ukształtował on sposób postrzegania społeczeństwa Polski Odrodzonej kilku generacji. Tym bardziej że perspektywę spojrzenia na społeczeństwo definowaną w latach siedemdziesiątych Janusz Żarnowski wykorzystał także w pracach o charakterze popularnych syntez szerszych dziejów społecznych – jako współautor do dziś chętnie czytanych *Społeczeństwa polskiego od X do XX wieku* oraz *Społeczeństwa polskiego w XX wieku*⁷.

Propozycja z 1973 r. zapewne po dziś dzień pozostałaby ostatnim słowem historiografii polskiej w zakresie opisu społeczeństwa polskiego doby międzywojennej, gdyby nie sam Janusz Żarnowski. W 2009 r. przygotował projekt naukowy „Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Nowa próba syntezy”, sfinansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (potem Narodowe Centrum Nauki), a następnie kierował jego realizacją do 2014 r. Podsumowując badania i dyskusje kilkudziesięciu uczestników tej inicjatywy, napisał: „Główną korektą obrazu zaproponowanego w mojej książce z 1973 r. jest tu połączenie równorzędnych struktur bez ich oddzielania od siebie i bez poszukiwania porządkującej, a może dominującej roli stratyfikacji klasowo-warstwowej. Taki zintegrowany opis jest znacznie trudniejszy i jego zastosowanie napotyka na kłopoty źródłowe, w tym brak danych statystycznych dostosowanych do jednostek przez nas zastosowanych. Jego zaletą jest natomiast – mam taką nadzieję – bliskość realnej rzeczywistości”⁸. Niezwykle istotnym wkładem Janusza Żarnowskiego w prace nad nową syntezą społeczeństwa Polski międzywojennej było zwrócenie szczególnej uwagi na rolę państwa jako czynnika współtworzącego strukturę społeczną oraz wpływającego na jej przemiany.

W latach sześćdziesiątych XX w. jednym z najżywiej dyskutowanych problemów w światowych naukach społecznych i ekonomicznych stała się problematyka modernizacji. Analizowano mechanizmy procesów przekształcania się społeczeństw przedindustrialnych w nowoczesne społeczeństwa przemysłowe zarówno w krajach stanowiących centrum rozwoju kapitalizmu industrializacji, jak też różne kategorie peryferii i terytoriów zależnych (zwłaszcza kolonialnych). Profesor Żarnowski postawił w tym kontekście pytanie o przebieg

⁶ Tamże, s. 7–8.

⁷ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1979 (wyd. 4 i 5, Warszawa 1999–2005, zawierają rozdział dotyczący okresu 1945–1989); W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Społeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003.

⁸ J. Żarnowski, *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej*, w: *Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015 (Metamorfozy Poleczne, 10), s. 25.

i mechanizmy procesów modernizacji Polski międzywojennej. Problem ten postanowił badać poprzez analizę związków zachodzących między poziomem i rozwojem techniki a stanem i przemianami gospodarki, społeczeństwa i kultury. Konkretne ustalenia dotyczące Drugiej Rzeczypospolitej miały być przyczynkiem do odpowiedzi na ogólne pytanie dotyczące wpływu techniki na rozwój społeczny i gospodarczy w całokształcie ewolucji historycznej społeczeństw współczesnych i dawnych. W wydanej w 1992 r. książce *Polska 1918–1939. Praca, technika, społeczeństwo* pytał: „Czy przypadek Polski potwierdzi rolę techniki jako zmiennej niezależnej rozwoju społecznego, czy też tej zmiennej niezależnej trzeba będzie poszukiwać gdzie indziej?”⁹. Wykazał w sposób niebudzący wątpliwości wyspowy charakter nowoczesnej techniki w Polsce międzywojennej. „Nowoczesność i wysoki poziom techniczny koncentrowały się w wielkim przemyśle [...] podczas gdy drobna wytwórczość charakteryzowała się zacofaniem technicznym i społecznym. Postęp techniczny wyrażał się przede wszystkim w instalowaniu pojedynczych urządzeń i maszyn [...], natomiast kompleksowa mechanizacja procesów technologicznych pozostawała w powijakach. Bardzo niewielkie, zwłaszcza w stosunku do potrzeb były zmiany zachodzące w rolnictwie”¹⁰. Natomiast „dość paradoksalnie, szczególnie wyraźnie wpływ nowej cywilizacji technicznej wyraził się w dziedzinie kultury. W szczególności w okresie międzywojennym rozwinęła się kultura masowa, której treścią były nowe, bądź zmodernizowane środki masowego przekazu”¹¹.

Przez cały okres aktywności naukowej Janusz Żarnowski poszukiwał narzędzi metodologicznych, które pozwoliłyby w sposób możliwie precyzyjny, ale i klarowny uporządkować ogromny zasób informacji o badanej rzeczywistości społecznej, a jednocześnie zachować wierność podstawowemu przesłaniu historyka – utrzymaniu dominacji wiedzy wynikającej z analizy konkretnych źródeł historycznych nad ujęciami modelowymi. Przez całą swoją drogę badawczą pozostawał otwarty na myśl marksowską, rozumianą jako propozycję perspektywy intelektualnej opisu i analizy rzeczywistości społecznej. Jej jądrem pozostawały: materializm procesu dziejowego, uznanie fundamentalnej roli przesłanek ekonomicznych dla kształtowania rzeczywistości społecznej oraz istnienie dających się rekonstruować i badać narzędziami naukowymi struktur społecznych tworzących łącznie wertykalną i horyzontalną charakterystykę społeczeństwa globalnego. Kategorie struktury czy struktur społecznych interpretował Żarnowski bardzo szeroko. Wskazywał, że ich część tworzona jest za sprawą kryteriów twardych – mierzalnych poziomem dochodu czy zamożnością, funkcją społeczną, profesją, pochodzeniem, inne wynikają zaś z przesłanek niematerialnych – kulturowych czy mentalnych. Choć w różnych okresach przypisywał różną rolę konkretnych struktur w tworzeniu całokształtu rzeczywistości społecznej, zawsze przestrzegał przed niebezpieczeństwem absolutyzacji któregośkolwiek kryterium podziału społecznego (np. narodowego czy klasowego).

⁹ Tenże, *Polska 1918–1939. Praca, technika, społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 6.

¹⁰ Tamże, s. 360.

¹¹ Tamże, s. 364.

Zapisek próby wyważenia znaczenia wielu czynników kształtujących środowisko społeczne jest ostatnia rozprawa Janusza Żarnowskiego, poświęcona inteligencji polskiej w XX i na początku XXI w.¹²

Problematyka metodologii historii społecznej jest centralnym zagadnieniem publikacji *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy* z 2011 r.¹³ O znacznej wartości tej pracy decydują dwa względy. Pierwszym jest kompetentna relacja dziejów głównych nurtów historii społecznej w skali międzynarodowej i w Polsce. Tym cenniejsza, że jej Autor osobiście uczestniczył w rozwoju głównych ośrodków badawczych tej specjalności we Francji (środowisko *Annales* w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych) oraz w Niemczech (nurt *Socialgeschichte* od lat siedemdziesiątych do początku XXI w.)¹⁴. Walec nie tylko interpretacyjny, ale też jako relacji bezpośredniego uczestnika wydarzeń ma wykład rozwoju historii społecznej w Polsce.

Janusz Żarnowski pozostając przede wszystkim uczonym akademickim, poświęcał wiele zaangażowania w popularyzację rzetelnej wiedzy historycznej. Spod jego pióra wyszły dwie książki przeznaczone dla szerszego czytelnika, a związane z 60. rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości. Popularny charakter publikacji wyrażał się przede wszystkim w przystępności narracji oraz ograniczeniu aparatu naukowego. Nie oznaczał natomiast jakiegokolwiek obniżenia standardów warsztatowych, merytorycznych i rezygnacji z pełnej odpowiedzialności za formułowane opinie. W wydanej przez Krajową Agencję Wydawniczą książce pt. „*Ojczyznę był język i mowa...*” *Kultura polska a odbudowa niepodległości w 1918 r.* dokumentował tezę, że: „Przemiany świadomości, a więc zmiany zachodzące w sferze kultury okazały się w istocie rzeczy najbardziej decydującym czynnikiem przyszłego wyzwolenia narodowego”¹⁵. Z kolei w wydanej kilka lat później pracy *Listopad 1918* zaproponował własną interpretację splotu wydarzeń politycznych w wymiarze międzynarodowym i wewnątrzpolskim na osadzonych w kontekście procesów społecznych zachodzących na ziemiach polskich przed i w okresie I wojny światowej. Ważne, zarówno z perspektywy nauki akademickiej, jak i publicznej debaty o historii Polski, były zawarte na kartach tej publikacji rozważania o miejscu i roli Listopada 1918 r. oraz doświadczeń okresu międzywojennego w dziejach narodowych¹⁶.

¹² J. Żarnowski, *Inteligencja polska jako elita kulturalna i społeczna w ostatnich stu latach (od 1918 r. do współczesności)*, Warszawa 2019 (Metamorfozy Społeczne, 23), w druku.

¹³ Tenże, *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy*, Warszawa 2011 (Metamorfozy Społeczne, 3).

¹⁴ Wyrazem uznania dla dorobku Janusza Żarnowskiego na arenie międzynarodowej było m.in. wydanie anglojęzycznego zbioru jego artykułów poświęconych historii społecznej i politycznej XX w.: tenże, *State, Society and Intelligentsia. Modern Poland and Its Regional Context*, Aldershot (Hampshire) 2003, Ashgate Publishing Ltd. (Variorum Collected Studies Series, 759), ss. XIV + 312.

¹⁵ Tenże, „*Ojczyznę był język i mowa...*” *Kultura polska a odbudowa niepodległości w 1918 r.*, Warszawa 1978, s. 264–265.

¹⁶ Tenże, *Listopad 1918*, Warszawa 1982, s. 205.

W 1999 r. ukazała się książka Janusza Żarnowskiego *Spoleczeństwa XX wieku*, wchodząca w skład serii Ossolineum Zrozumieć Europę. Praca ta zasługuje na szczególną uwagę, stanowiąc bodaj jedyną w historiografii polskiej propozycję syntetycznego ujęcia historii społecznej naszego kontynentu w XX stuleciu. Podstawę rozważań Autora stanowią wyniki własnych badań nad społeczeństwami Polski i Europy Środkowo-Wschodniej, lektura prac niemieckich, francuskich i brytyjskich historyków społecznych, bogata literatura socjologiczna oraz osobiste doświadczenia wyniesione z wieloletniej, bliskiej współpracy w ramach międzynarodowego środowiska historycznego, ze szczególnym uwzględnieniem Francji i Niemiec.

Janusz Żarnowski był aktywnym uczestnikiem życia naukowego i pełnił wiele ważnych dla środowiska naukowego i społeczeństwa funkcji. Przez ponad 40 lat kierował pracownikami i zakładami naukowymi Instytutu Historii PAN, w latach 1973–1976 był wicedyrektorem Instytutu. Od 1966 r. jako kierownik Zakładu Historii ZSRR i Europy Środkowej IH PAN stał się aktywnym uczestnikiem regionalnej współpracy międzynarodowej, przede wszystkim z czeskim i rumuńskim środowiskiem historycznym. Był inicjatorem, redaktorem naukowym i współautorem kilku ważnych i do dziś zachowujących wartość naukową publikacji z zakresu historii regionu¹⁷. W latach 1967–1981 kierował redakcją „Studiów z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”. Jako wieloletni kierownik Zakładu Przeobrażeń Społecznych XIX i XX w. IH PAN zainicjował powstanie serii wydawniczej *Metamorfozy Społeczne*¹⁸. W latach siedemdziesiątych został członkiem Polsko-Niemieckiej Komisji ds. Podręczników Szkolnych i przez prawie 30 lat brał systematyczny udział w jej działalności. Od 2003 do 2011 r. pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk. Był reprezentantem polskiego środowiska historycznego w International Committee of Historical Sciences. Brał czynny udział w światowych kongresach tej organizacji w Montrealu (1995), Sydney (2005) i Amsterdamie (2010). Od 2009 r. był członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Włodzimierz Mędrzecki
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polska Akademia Nauk

¹⁷ „Ład wersalski” w Europie Środkowej. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie 2–3 grudnia 1969 r., red. J. Żarnowski, Wrocław 1971; *Dyktatury w Europie środkowo-wschodniej: 1918–1939. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk 2–3 XII 1971*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1973; *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, red. J. Żarnowski, oprac. H. Bulhak i in., Wrocław 1977; *Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Anthologies*, red. J. Żarnowski, tłum. J. Dorosz, Wrocław 1983.

¹⁸ Pierwszy tom ukazał się w 1997 r. jako: *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1997.